

संस्कृतिः

संस्कृतसङ्घस्य वार्षिकी पत्रिका

विरोधिसंवत्सरः

२००९-१०

संस्कृतभाषायां तृतीया सञ्चिका - २००९
पूर्वसञ्चिका: - १९७८, १९८५, १९९४, १९९५, २००७, २००८

मे २००९ मासस्य २३ तमे दिनाङ्के लोकार्पिता

संस्कृतसङ्घस्य कार्यनिर्वाहकवर्गः

- अध्यक्षः — प्राचार्यः वी. वी.एस्. शर्मा (गणनविज्ञानविभागः)
कार्यदर्शनौ — एच्. एल्. प्रसादः (गणनविज्ञानविभागः)
हरिपवनकुमारः (विद्युद्विभागः)
कोशाधिकारी — वै. कालिदासः (क्षिप्रतमगणकयन्त्रसंशोधनविभागः)

सम्पादकवर्गः

- एच्. एल्. प्रसादः (गणनविज्ञानविभागः)
हरिपवनकुमारः (विद्युद्विभागः)
तलवारः बसवराजः (विद्युत्सम्पर्कविभागः)
भै. विजयादित्यः (विद्युत्सम्पर्कविभागः)
शिवरामकृष्णः (विद्युत्सम्पर्कविभागः)

आमुखम्

भारतीयविज्ञानसंस्थायां स्थितोऽयं “संस्कृतसङ्घः” संस्कृतभाषायाः, गैर्वाणवाङ्मयस्य, भारतीयसंस्कृतेः, भारतीयविज्ञानस्य च प्रसाराय कृतलक्ष्यः वर्षे वर्षे, दिने दिने वृद्धिमधिगच्छन्नस्ति। सङ्घेनानेन तत्कृते चाल्यमाना वार्षिकी पत्रिकेयं “संस्कृतिः” बहोः कालात् प्रभृति भूयिष्ठानां विदुषां, कवीनां लेखनीभ्यः निस्सृतानां विचारामृतधाराणां सारशेवधिर्भूत्वा संस्कृतभाषायाः तथा भारतीयसंस्कृतेः, भारतीयविज्ञानस्य च दर्शनं कारयति। वेदवेदान्तेतिहासशास्त्रपुराणेषु, विविधकाव्येषु च निबिडीकृतान् विषयान् क्रोडीकृत्य नैके ज्ञानिनः, पण्डिताः, रचयितारश्च अस्मिन् प्रसारे भागं गृह्णन्ति। अनेन च सङ्घेन १९७८, १९८५, १९९४, १९९५ वत्सरेषु समाजोपयोगिभिः, भारतीयसंस्कृतिसंबद्धैः विविधैः विषयैरुपबृंहिताः पत्रिकाः कल्पिताः।

भारतीयसंस्कृतेः महत्त्वं, विश्वजनीनभावनायुक्तत्वं, विशालभावनात्मकत्वं, सर्वदा अविस्मरणीयत्वं च बोधयितुं, ज्ञापयितुं, भविष्यत्सन्ततिं प्रति तत्सङ्ग्रामयितुं च एताः पत्रिकाः बहूपकुर्वन्तीति निर्विवादोऽयमंशः। तदिमं कार्यक्रमं अनुस्यूततया विधातुं सर्वजित्संवत्सरे (२००७) अस्याः पत्रिकायाः सम्पादनं सङ्घेनानेन आरब्धम्। इतः पूर्वं संस्कृताङ्गलभाषयोः मिश्रणेन प्रचुरितैषा

पत्रिका २००७ वर्षादारभ्य केवलगैर्वाण्यामेव साक्षाद्भवन्नस्तीति विशेषोऽयमंशः ।
सङ्कल्पितप्रथमवर्षे एव सुहृज्जनप्रशंसनं प्राप्तेयं पत्रिका द्वितीयमुद्रणभाग्यभागजायत ।
अमुष्मिन्नपि वर्षे नूतद्युतिमती वैलक्षण्यवत्यसौ पत्रिका रसिकचेतःप्रमोदनाय
अभ्यागता । समग्रं सुपर्वाणवाण्यामभ्यागतैषा सञ्चिका सरण्यामस्यां तृतीया इति
सहर्षं प्रकटयामः । नन्द्यताममुष्याः पठनेन, वाच्यतामाशिषः संस्कृतसङ्घाय ।

— x —

कृतज्ञता

संस्कृतसम्भाषणशिविरसमायोजनाय कक्ष्याप्रदानं कृतवते विमानोपग्रहविभाग-
प्राचार्याय श्री बी. रघुनन्दनमहोदयाय, कार्यक्रमचित्रीकरणाय चलच्चित्रसङ्गाहक-
यन्त्रं अनुगृहीतवते विद्युद्विभागप्राचार्याय श्री के. आर्. रामकृष्णन् महोदयाय,
विद्युत्सम्पर्कविभागप्राचार्याय नवकान्तभट्टाय, विमानोपग्रहविभागप्राचार्याय सुरेन्द्राय
च सम्भाषणशिविरसञ्चालनसूत्रधारिण्यै 'संस्कृतभारती' संस्थायै, अन्तर्जालस्थान-
निर्माणाय कृतसाहाय्याय नन्दु-अभ्यङ्करमहोदयाय, तस्य कार्यनिर्वाहकवर्गाय च
(अन्तर्जालस्थानव्यवस्था¹), निजवाङ्माधुरीविजितजनावलिमनोभ्यां, सर्वकाल-
सर्वावस्थासु वात्सल्यपूरितहृदा कृतमार्गनिर्देशनाभ्यां अवधानिभ्यां गणेश-
शङ्कराभ्यां, नैककार्यक्रमनिर्वहणार्थं कृतोपकाराय ए. वि. एस्. एस्. प्रसादमहोदयाय,
वाग्गेयकार-आराधनमहोत्सवाय कृतसहयोगाय विदुषे मानसनयनमहोदयाय,
अनवरतमस्माकं योगक्षेमविचारणपराय विद्युद्विभागप्राचार्याय
श्री जी. नारायणन् महोदयाय, पत्रिकायाः अस्याः आमन्त्रणपत्राणां च
मुद्रणाय कृतसाहाय्याय रविमहोदयाय, "संस्कृतिः" पत्रिकायां लेखनप्रकाशनार्थं
कृतानुमतीनां सर्वेभ्यः विद्वद्भ्यः, कविभ्यश्च, अष्टावधानवाग्गेयकार-आराधने-

¹<http://sanskritdocuments.org>

त्यादिकार्यक्रमनिर्वहणाय च कृतधनसाहाय्येभ्यः दातृभ्यः, सभाकार्यनिर्वहणाय
वेदिकां प्रदत्तवद्भ्यः चोक्सिसभाङ्गण-सतीशधावनसभाङ्गणसञ्चालकेभ्यः, सर्वान्
कार्यक्रमान् सम्यक् सम्पादयितुं प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा साहाय्यं कृतवद्भ्यः नैकेभ्यः
कार्यकर्तृभ्यः, विद्वद्भ्यः, गुरुभ्यः संस्कृतसङ्घः हृदयपूर्वकं कृतज्ञताभिवन्दनानि
समर्पयति।

— x —

सम्पादकीयम्

यद्वेदात्प्रभुसम्मितादधिगतं शब्दप्रधानाच्चिरं
यच्चार्थप्रवणात्पुराणवचनादिष्टं सुहृत्सम्मितात्।
कान्तासम्मितया यया सरसतामापाद्य काव्यश्रिया
कर्तव्ये कुतुकी बुधो विरचितस्तस्यै स्पृहां कुर्महे ॥

– विद्यानाथः

वेदपुराणेतिहासशास्त्रकाव्यसमपाकपरिष्कृते संस्कृतसारस्वते प्रतिपादिताः
समस्ताः विषयाः अभीक्ष्णं निजतीक्ष्णधृष्टिनिर्ग्रथिताज्ञानध्वान्ताः चकासति।
प्रस्तावितेष्वेतेष्वंशेषु वैशेषिकत्वेन अन्तर्लीना एकसूत्रता दरीदृश्येते। इमां
स्वाभाविकतां सोदाहरणं दर्शयितवन्तः नागराजरायः वाग्देवतामधिकृत्य।
शतावधानेः डा। गणेशस्य सुमनोमयकाव्यस्थानि अग्निशिखा-मुदिरमल्लिका-
प्रकीर्णपुष्पषट्कानि अन्वर्थकाव्यनामानि वर्तन्ते। कवीनां भाषापाण्डित्यं प्रकटायमानं,
चमत्कृताक्षरविन्यासविस्मापितरसज्ञचित्तं च चित्रकाव्यप्रपञ्चं प्रति डा। शङ्करः
पाठकान् प्रणयति। वासुकेः 'लोककौतूहलम्' संस्कृतकवनेच्छुककौतूहलं
प्रवर्धयति।

ज्योतिःशास्त्रान्तर्हितस्य होरास्कन्धस्य परिचयः डा। कुमारसुब्रह्मण्यप्रणीतात्
लेखनात् प्राप्तुयुः। स्वास्थ्यपुष्टिकराणि, विविधग्रहप्रीतिभूतानि च रत्नानि
डा। रामकृष्णेनोदीरितानि। प्राक्तनभारतीयवाङ्मयस्य वैज्ञानिकदृष्टिकोणमनयोः
निबन्धयोः प्रस्फुटम्। कुशेमुषीतिमिरनिर्हरणद्युतिं द्युमणिं डा। शङ्करः रमणीयमस्तुवत्।

आद्यन्तं रसवत्तरायाः आसक्तिप्रेरकायाश्चास्याः पत्रिकायाः पाठकाः संस्कृताभिमानिनः
काव्यरचनोत्साहिनश्च भवेयुरिति शम्।

प्रियप्रायावृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥

— भवभूतिः

— x —

विषयसूची

आमुखम्	२
कृतज्ञता	४
सम्पादकीयम्	७
१. सुमनोमयम् (शतावधानी डा। रा. गणेशः)	१२
१. अग्निशिखाषट्कम्	१२
२. मुदिरमल्लिकाषट्कम्	१२
३. प्रकीर्णपुष्पषट्कम्	१३
२. रत्नं स्वास्थ्यकरं सदा भुवि नृणां नान्यं हि तत्सदृशम् (डा। धूलिपाळ रामकृष्णः)	१५
३. ज्योतिषस्य होरास्कन्धः (डा। कुमारसुब्रह्मण्य भट्टः)	१९

४. चित्रकाव्यप्रपञ्चः (डा। शङ्करः)	२२
१. शब्दचित्रम्	२२
२. अर्थचित्रम्	२८
३. उभयचित्रम्	२९
५. मार्तण्डदण्डकः (डा। शङ्करः)	३०
६. लोककौतूहलम् (एच्. ए. वासुकिः)	३२
७. संस्कृतसाहित्ये सरस्वती (एच्. वि. नागराजराव)	३६
संस्कृतसङ्घस्य वार्षिकनिवेदिका (२००८-०९)	४६

१. सुमनोमयम्

— शतावधानी डा। रा. गणेशः
वेङ्गलूरुनगरम्

१. अग्निशिखाषट्कम्

अग्निशिखे! प्रारम्भे गोरोजनगैरिके तरुणिमन्यरुणे।
पाटलजाम्बवनीले परिणत्यां सान्ध्यरोचिषां प्रतिमासि ॥ १ ॥
दखङ्किमदलवनं कातरनक्ताभिसारिकाश्वासहताम्।
कम्पितकरदीपशिखामग्निशिखे! लीलया त्वदीयं जयति ॥ २ ॥
दिवसावसानसमये वनलक्ष्मीनिलयदीपनाय किलेयम्।
आनीतकृत्तिकाद्युतिरास्ते निजसुमचयेन वल्लीवनिता ॥ ३ ॥
अनिलदेशिकशिक्षितनर्तना शिखिशिखालतिका वलते मां।
धृतशताधिकशोभनदीपिका मृदुकरेव पुरो वनवाणिनी ॥ ४ ॥
अस्ताचलचलत्पादो न्यस्यादिव दिवस्पतिः।
स्वाधामधाम्नि गुल्मेऽस्मिन् स्फुरन्त्यग्निशिखान्यमी ॥ ५ ॥
आकाशवीणामुपवीणयन्ती कान्तारकान्ता स्वदलाङ्गुलीभिः।
मिलिन्दगुञ्जारवनादमोदं तनोति किं वाग्निशिखामिषेण ॥ ६ ॥

२. मुदिरमल्लिकाषट्कम्

उन्नतापि सुरवर्त्ममल्लिका तिर्यगेव समलोकते सदा।
प्रायशः परिमलप्रदायिनीं वन्दते विशदगन्धिलां धराम् ॥ १ ॥
श्रावणे गगनमल्लिका नवा वृष्टिभिस्सह महीतले मुहुः।
सम्पतन्ति पथिकाश्रुबिन्दुभिः क्लिन्नकोमलविभावना इव ॥ २ ॥

वृन्तमात्रेण दीर्घेण स्तब्धा किं स्पर्धसेऽधुना।
जीमूतमल्लिके! जात्या सह श्रेयोऽस्तु ते चिरम् ॥ ३ ॥

मुदिरमल्लिके! नभसि वल्लकीमिव हरेर्धनुस्तडिदवादयत।
किमु? तदा पतन्मधुरसुस्वरप्रचय एव ते सुमनसां स्थितिः ॥ ४ ॥

वृष्टिविजयकाहलमिव धाराधरमल्लिकाप्रसूनं जयति।
हन्त! तदेव कृतघ्नो धारापातो निपातयति पङ्कभुवि ॥ ५ ॥

समुन्नतमहीरुहे विजयवैजयन्तीव ते
प्रसूनपटलस्थितिर्नमुचिवैरिणश्श्रावणे।
तथापि नतमस्तका मुदिरमल्लिके! त्वङ्गसि
त्वदेष विनयोऽथवा परिभवोऽपि वा ब्रूहि मे ॥ ६ ॥

३. प्रकीर्णपुष्पषट्कम्

अद्राक्षमग्रे मधुवर्जितानि द्राक्षासदृक्षाणि मनोहराणि।
रुद्राक्षपुष्पाणि वनस्थलीनां जपाक्षमालामिषतां गतानि ॥ १ ॥

नीललोहितगात्राणि निर्गन्धानि स्थिराणि च।
रुद्राक्षतामतो यान्ति प्रायश्शैवसुमान्यमी ॥ २ ॥

कर्णकुण्डलसुमान्यमी प्रभोः कर्णकुण्डलतयार्चितान्यथ।
भक्तवेदननिवेदनाय किं हार्दिकं परिणमन्ति कष्टिकाः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भप्रभवान्यमूनि लोकाङ्कुराणीव मनोहराणि।
कदम्बपुष्पाण्यतिकाञ्चनानि वलन्ति गोलाकृतिगुम्फितानि ॥ ४ ॥

वार्षिको बिन्दुसन्दोहो महीशुक्तिगतस्ततः।
स्वर्णमुक्ताकृतिं किं वा कदम्बात्मनि पर्यगात् ॥ ५ ॥

अधाङ्गुलायतसुमान्यपि मानितानि
पूर्णन्दुकान्तिकथया कवितास्पदानि।
आमोदमादमहिलामधुमण्डगण्ड-
गण्डूषितेन वकुलानि कुलाधिकानि ॥ ६ ॥
— x —

२. रत्नं स्वास्थ्यकरं सदा भुवि नृणां नान्यं हि तत्सदृशम्

— डा। धूलिपाळ रामकृष्णः
संस्कृतविभागाध्यक्षः,
मारिस्-स्टेला-कलाशाला,
विजयवाडा,
आन्ध्रप्रदेशः

भारतीयाः सर्वे वाङ्मयारम्भकालात् मानवजीवने सम्पादनीयप्रयोजनविषयिणीं चर्चामकुर्वन्। पुरुषार्थशब्देन तत्प्रयोजनं व्यवहरन्ति। धर्म-अर्थ-काम-मोक्षाः चत्वारः पुरुषार्थाः। मातृगर्भवास-बाल्य-वार्धक्य-इष्टजनवियोग-अनिष्टप्राप्ति-रोग-मरणादि दुःखं विमृश्य ततः विमुक्तिं जन्मराहित्यादेवेति निश्चित्य मोक्षाख्यं तज्जीवनपरमपुरुषार्थं सम्पादयितुं पुरुषधौरेयाणां प्रवृत्तिर्दृश्यते। सामान्यजनानां सङ्ख्याबाहुल्यं भजतां यद्यपि धर्मे रुचिर्नास्तीति वक्तुमशक्यं तथाऽपि अर्थकामयोः सम्पादने एव अभिरुचिः तदेव जीवनसाफल्यमिति भावना च दरीदृश्यते।

पुरुषार्थौ अर्थकामौ सम्पादयितुं शरीरसौष्ठवं, मनस्स्थैर्यं चावश्यमपेक्षेते। विद्यावतामविद्यावतां च सर्वेषामाधुनिकानां फिट्नेस्, स्ट्रेस् मेनेज्मेण्ट् इत्यादिषु श्रद्धया जिम् इत्यादि शालागमनं, तत्सम्पादनप्रयत्नश्च विशेषतो दृश्यते। ‘रूपं देहि बलं देहि यशो देहि द्विषो जहि’ इत्यादिरूपभगवत्प्रार्थनादिकं च प्रचलति।

एवं स्थिते जीवीयकर्मानुसारमेव जन्मादिकं सर्वं प्रवर्तत इति, तदनुसारमेव ग्रहाः सौख्यदायका उत पीडाकारका भवन्तीत्ययं सनातनः सिद्धान्तः। एवं ग्रहार्तानां इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारकल्पने ज्योतिःशास्त्रस्योपयोगः सृष्ट्यादितः

प्रवर्तते। रत्नधारणादिना ग्रहानुग्रहसम्पादनेन इष्टलाभ-रोगाद्यनिष्टपरिहारौ बहुषु
प्रामाणिकग्रन्थेषु दृश्येते। तदेतद्विमृशामः।

आत्मा रविश्शीतकरो मनस्तु
सत्त्वं कुजो भाषणमञ्जसूनुः।
वाचांपतिर्ज्ञानसुखे मदश्च
शुक्रो भवेदर्कसुतस्तु दुःखम्॥

इति तत्तद्ग्रहकारकत्वमवगम्यते। एवमेव

चन्द्रार्कावसृगस्थीनि मज्जा भौमो बुधस्त्वचः।
गुरोर्वसा सितो रेतो मन्दस्नायुरितीरिताः॥

इति शरीरस्थसप्तधात्वधिपा ग्रहास्संसूचिताः। यो ग्रहः शत्रुक्षेत्रगतस्तथाऽस्तंगतः
स रोगप्रद इति कार्तान्तिकसमयः। रोगनिदानं त्वित्थं श्रूयते।

पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण पीड्यते।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमादिकर्मभिः॥

ज्यौतिष-वैद्य-मन्त्र-योगशास्त्राणां परस्पराश्रितत्वं विदुषां विदित एव विषयः।
सूर्यादीनां नवानां ग्रहाणामानुकूल्येन रोगादिरूपानिष्टपरिहारद्वारा सर्वाभीष्टसिद्धये
रत्नधारणं वैद्यशास्त्रेणापि प्रमाणीकृतमस्ति। तथा हि-

सूर्यादिग्रहनिग्रहापहरणं दीर्घायुरारोग्यदं
सौभाग्योदयभाग्यवश्यविभवोत्साहप्रदं धैर्यकृत्।
दुश्छायाचलधूलिसङ्गतिभवाऽलक्ष्मीहरं सर्वदा
रत्नानां परिधारणं निगदितं भूतादिनिर्नाशनम्॥

इति। एवमेव नवग्रहप्रतिनिधिभूतं रत्नमपि स्पष्टमुक्तम्।

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि
ताक्ष्यं च पुष्पं भिदुरं च नीलम्।
गोमेदकं चाथ विदूरकं च
क्रमेण रत्नानि नवग्रहाणाम्॥

इति। कालेऽस्मिन्नस्मदादीनां जपहोमाद्यशक्तानां तत्तद्ग्रहाननुकूलतया सम्प्राप्त-
रोगापनोदनार्थं रत्नधारणमेव सुकरं भवति। तदर्थं प्रत्येकस्य रत्नस्य रोगनिवारण-
सामर्थ्यं ज्ञातं चेत् अभिमतसिद्धिरवश्यं भावि। तथा चोच्यते सूर्यग्रहप्रतिनिधिभूत-
माणिक्यस्य रोगनिवारणसामर्थ्यम्-

माणिक्यं दीपनं वृष्यं कफवातक्षयार्तिनुत्।
भूतभेतालपापघ्नं कर्मजव्याधिनाशनम्॥

चन्द्रप्रतिनिधेमौक्तिकस्य सामर्थ्यम्-

कफपित्तक्षयध्वंसि कासश्वासाग्निमान्द्यनुत्।
पुष्टिदं वृष्यमायुष्यं दाहघ्नं मौक्तिकं मतम्॥

अङ्गारकप्रतिनिधेः प्रवालस्य सामर्थ्यम्-

क्षयपितास्रकासघ्नं दीपनं पाचनं लघु।
विषभूतादि शमनं विद्रुमं नेत्ररोगनुत्॥

बुधप्रतिनिधेर्मरकतस्य रोगनिवारणसामर्थ्यम्-

ज्वरच्छर्दिषिषश्वाससन्निपाताग्निमान्द्यनुत्।
दुर्नाम पाण्डुशोफघ्नं ताक्ष्यमोजो विवर्धनम्॥

गुरुप्रतिनिधेः पुष्परागस्य रोगनिवारणसामर्थ्यम्-

पुष्परागं विषच्छर्दिकफवाताग्निमान्द्यनुत्।
दाहकुष्ठाश्रुशमनं दीपनं पाचनं लघु॥

शुक्रप्रतिनिधेर्वज्रस्य रोगनिवारणसामर्थ्यम्-

आयुःप्रदं झटिति सद्गुणदं च वृष्यं
दोषत्रयप्रशमनं सकलामयघ्नं।
सूतेन्द्रबन्धवधसद्गुणकृत्प्रदीपं
मृत्युञ्जयं तदमृतोपममेव वज्रम्॥

शनिप्रतिनिधेर्नीलस्य रोगनिवारणसामर्थ्यम्-
श्वासकासहरं वृष्यं त्रिदोषघ्नं सुदीपनं।
विषमज्वरदुर्नामा पापघ्नं नीलमुत्तमम्॥

राहोः प्रतिनिधेर्गोमेदकस्य रोगनिवारणसामर्थ्यम्-
गोमेदं कफपित्तघ्नं क्षयपाण्डुक्षयं करं।
दीपनं पाचनं रुच्यं त्वच्यं बुद्धिप्रबोधनम्॥

केतोः प्रतिनिधेर्वैदूर्यस्य रोगनिवारणसामर्थ्यम्-
वैदूर्यं रक्तपित्तघ्नं प्रज्ञायुर्बलवर्धनम्।
पित्तप्रधानरोगघ्नं दीपनं मलमोचनम्॥

इति स्पष्टार्थं सम्यक्प्रपञ्चितम्।

स्वास्थ्यं परं भूषणं खलु। तत्स्वास्थ्यस्य सम्पादके, तन्नाशकरोगनिवारके
तथा अलङ्कारविशेषत्वेन शोभाजनके च रत्ने कस्य वा मनो न लगति।
तदेतद्विमुश्य वैज्ञानिकेऽसिन् विषये प्रामाणिकं कोशजातं परिशील्य स्वाभिलषित-
सिद्धये भारतीया बद्धादरा भवन्तिवति सप्रश्रयमभ्यर्थ्यते।

— x —

३. ज्योतिषस्य होरास्कन्धः

— डा। कुमारसुब्रह्मण्य भट्टः
विश्वविद्यानिलय-महापाठशाला,
मङ्गलूरुनगरम्

ज्योतिषस्य हि सन्ति त्रयः स्कन्धाः - सिद्धान्तः, संहिता, होरा चेति। तत्र हि सिद्धान्तस्य द्वौ स्वरूपौ सिद्धान्तस्तन्त्रञ्च। यत्र कल्पादित एव गणना क्रियते स सिद्धान्तः। यत्र च युगादारभ्य सा क्रियते तत् तन्त्रमिति। यत्र स्कन्धे गणितफलितयोः सामान्येन सर्वविषयकत्वेन सा सङ्गस्वरूपा संहिता। सापि चतुष्पदा ग्रहचारकाल-फल-शकुन-स्वर-भेदात्। यत्र वैयक्तिसम्बन्धेन फलादेशः सा होरा। सापि पञ्चपदा जातक-ताजिक-रमल-प्रश्न-स्वप्न-प्रभेदात्।

सामान्यतो यत्र ग्रहस्थिति-तिथि-नक्षत्रादि-द्वारा मनुष्यस्य सुखदुःखाद्यवाप्तिः निर्णीयते, तदेव होराशास्त्रमित्युच्यते। होराशब्दो हि अहोरात्र-शब्दस्य आद्यन्ताक्षरविलोपेन निष्पन्न इति वदन्ति। वराहमिहिराचार्यो यथाह - “होरेत्यहोरात्रविकल्पमेके वाञ्छन्ति पूर्वापरवर्णलोपात्।” इति। (बृहज्जातकम् २/३) होराशास्त्रविषयो हि मनुष्यस्य प्राग्जन्मोपार्जितकर्म सदसत्फलकथनमेव यथोक्तवृज्जातके - “कर्माजितं पूर्वभावे सदादि यत्तस्य पक्तिं समभिव्यनक्ति।”

ननु शुभस्य अशुभस्य वाऽऽशयम्भाविनः किं व्यनक्तीत्यपेक्षायामुच्यते - द्विविधं शुभाशुभं, दृढकर्मोपार्जितमदृढकर्मोपार्जितञ्च। तत्र दृढकर्मोपार्जितस्य दशाफलं पापक्रमेण व्यनक्ति। अशुभं दशाफलं ज्ञात्वा यात्रादेः परिहारः कर्तव्यः। शुभं ज्ञात्वा प्रवृत्तिः। अदृढकर्मोपार्जितस्य अष्टकवर्गेण फलव्यक्तिः, तच्चाशुभं

ज्ञात्वा शान्तिः कार्या। यदि हि दृढकर्माजितमशुभं तदा तस्य परिहारं कुर्यात् यदा त्वदृढकर्माजिताशुभं तदा पौरुषेण तद्वन्यादिति फलादेशस्य प्रयोजनम्।

ग्रहा हि पूर्वजन्मकर्माजितं शुभाशुभफलं व्यञ्जयन्तीत्येतस्य कथनस्यायमेवाशयो यद्यस्य यदृक् सञ्चितं कर्म स तदनुकूले समये जन्म लभत इति। ग्रहनक्षत्राण्यपि तथैव यतायोगमनुकूलाः प्रतिकूला वा भूत्वा शुभमशुभं वा प्रकटयन्ति। शुभाशुभ-ज्ञानान्तरं नरः शान्त्यादिविविधोपायेनाशुभं परिहर्तुं **प्रवेदिति** फलादेशस्य महत्त्वम्। यस्य जन्मनि यस्य यस्य ग्रहादेः प्राबल्यं सः तत्समानप्रकृतिक एव भवतीति **मेलापकादावस्य** सुमहत्प्रयोजनम्। अत एवोक्तम् - “त्रिस्कन्धज्ञो नावसीदति” इति।

ज्योतिर्विदश्च होराशास्त्रं हि पञ्चधा विभक्तमस्ति जातकं, ताजिकं, रमलं, प्रश्नः, स्वप्नश्चेति। तेष्वपि सर्वातिशयत्वेन जातकस्यैव प्राधान्याद् यदा कदा होराशास्त्रमेव जातकशब्देनापिधीयते।

यत्र जन्मकाल-ग्रहनक्षत्र-तिथिराश्यादीनामाधारीकृत्य फलादेशः क्रियते तज्जातकम्। जातकसम्बद्धग्रन्थाश्च बृहज्जातक-जातकपारिजातकादयः। यत्र च गोचरमाधारीकृत्य फलादेशः क्रियते तत्ताजिकम्। ताजिकग्रन्थाश्च ताजिक-नीलकण्ठीप्रभृतयः। यत्र च प्रस्ताद्वारा शुभाशुभफलं कथ्यते तद्रमलशास्त्रम्। रमलग्रन्थाश्च रमलनवरत्नादयः। यत्र च प्रश्नलग्नमाश्रित्य फलादेशः क्रियते तत् प्रश्नशास्त्रम्। प्रश्नग्रन्थाश्च प्रश्नसारादयः। स्वप्नविवेचनेन शुभाशुभफलनिरूपकं स्वप्नशास्त्रम्। तद्वन्थाश्च स्वप्नाध्यायादयः।

यत्र हि जन्मकालिकग्रहाद्यवस्थितिम् आधारीकृत्य जनस्य भूत-वर्तमान-

भाविशुभाशुभफलादेशः क्रियते तज्जातकशास्वम्। खास्थानाम् पिण्डानां भूस्थितौः जनैः सह सम्बन्धनं सहसा न प्रतीतिमायाति। किन्तु तयोरविच्छेद्यः सम्बन्धः अस्त्येव। न केवलं ग्रहा नरस्य कुण्डल्युक्तविषये शुभाशुभफलं वा स्थितिं निर्दिशन्ति, अपि तु स्वयमेव नरो ज्रहमयः। यथोक्तम् - “कालात्मा दिनकृन्मनस्तुहिनगुः सत्त्वं कुजो जो वचो जीवो जानसुखे सितश्च मदनो दुःखं दिनेशात्मजः।” इति।

जातकफलादेशात् पूर्वं खस्थपिण्डज्ञानं अत्यावश्यकं भवति। यथा हि सूर्यादिग्रहाः क्रमेण सूर्याचन्द्रमसौ सर्वतत्त्वमयौ, भौमाद्या अग्नि-भूमि-नभस्तोय-वायुतत्त्वमण्डिताः। यस्य यदेव तत्त्वं स तस्यैव साधकः। स्वभावतः क्रूराः सौम्या वा ग्रहा यथाप्रकृतिफलदाः। तत्र सूर्यभौमशनिराहवः क्रूराः। सोमबुधगुरुशुक्राः सौम्याः। किन्तु क्षीणचन्द्रः सकूरग्रहो बुधस्तु क्रूर एव। साशिभावोदयास्तु बालतरुणवृद्धादिवशादेव शुभाशुभं फलं ग्रहा ददाति। तदपि भावगताः पूर्णं सन्धिस्थिता न किमपि दिशन्ति। यद्यपि फलादेशविषये दैवजा वैमत्यं भजन्ते तथापि तद्विषयकसिद्धान्तेषु तेषाम् ऐकमत्यमेव।

सिद्धान्तस्कुन्ध इव ज्यौतिषस्य जातकस्कन्धोऽपि मौलिक एवास्माकम्। तत्र प्राचीनग्रन्थेषु शुभमुहूर्तप्रभृतिविषयस्योल्लेखो दृश्यते। फलादेशप्रक्रियाश्च। स्मर्यन्ते बहवो जातकग्रन्थाः प्राचीनाः बृहज्जातकादौ येषां विषये न विद्यतेऽस्माकं ज्ञानं पर्याप्तम्। इत्थं हि होराशास्त्रमनेकभेदेन समृद्धं, यदाश्रित्य जना भूतभविष्यज्ञानेन कृतार्थाः भवितुमर्हन्ति।

— X —

४. चित्रकाव्यप्रपञ्चः

— डा। शङ्करः

एफ़ आर् एल् एच् टि, यलहङ्कः

चित्रकाव्यं नाम कश्चन काव्यविशेषः। चित्रमिति पदमेतदनेकार्थकम्। प्रासङ्गिकोऽर्थस्तु विस्मय इति। तस्माद्रसिकजनविस्मयकारी शब्दार्थविन्यास-
श्चित्रकाव्यमिति वक्तुं शक्यते। कवयितुरत्र प्रधानतया गौणतया वा ध्वनिपरता न
विद्यत इत्यस्य हेतोरसौ काव्यप्रकारः प्रकारान्तरेभ्यो विशिष्यते। चित्रकाव्यस्य
परम्पराऽऽगतास्त्रयो भेदा वर्तन्ते, शब्दचित्रमर्थचित्रमुभयचित्रमिति।

१. शब्दचित्रम्

यत्र त्वर्थापेक्षया शब्दो विस्मयमातनोति, तच्छब्दचित्रमिति कथ्यते।
अनुप्रासयमकवर्णचित्रस्थानचित्रगतिचित्रबन्धचित्राद्याः प्रकारा अस्मिन्नन्तर्गता
भवन्ति।

१.१. अनुप्रासः

व्यञ्जनस्य स्वरानपेक्षमनेकावृत्तिरनुप्रासः। यदि निरर्थकस्य एकस्यैव व्यञ्जनस्य
दृश्यते अनेकावृत्तिस्तर्हि तादृशस्य अनुप्रासस्य वृत्तिरिति नाम भवति। यत्र
निरर्थकस्य व्यञ्जनयुगलस्य अनेकावृत्तिर्दृश्यते तत्रच्छेकानुप्रासो भवति। यदा
तु पदमेकं पदसमूहः प्रातिपदिकं वा अर्थव्यत्ययेन विना मुहुर्मुहुरावर्तते, तदा
लाटानुप्रासोऽभिधेयः। यथा ममैव नारायणीसुप्रभाते -

द्राक्षारसभिक्षाटनदीक्षादानैकदक्षया वाचा।

साक्षादक्षीणदये दाक्षायणि रक्ष रक्ष मामनिशम्॥

इत्यत्र क्षकारस्य पुनरावृत्तेः वृत्तिः, यथा वा तत्रैव -

तरणीन्दुपावकानिलधरणीसलिलाभ्रमूर्तये मातः।

स्मरणीयसकलगुणमणिसरणीसम्भाविते नमस्तुभ्यम्॥

पद्येऽस्मिन् प्रतिपादं र-णी इत्यस्य निरर्थकस्य व्यञ्जनयुगलस्य आवृत्तेः
छेकानुप्रासः।

१.२. यमकम्

वर्णसङ्घातगोचरामावृत्तिं यमकमिति पण्डिताः कथयन्ति। अत्र तु आवृत्तेषु
वर्णेषु अर्थव्यत्ययो भवतीत्येष लाटानुप्रासादस्य विशेषः। यथा मम देवीदानवीयनान्नः
चित्रकाव्यस्य प्रथमे यमकवर्णके सर्वाण्यपि पद्यानि। स्थालीपुलाकन्यायादेकमत्र
उद्ध्रियते -

प्रमुषितविप्रधनस्य

स्वैरविनोदाय विरचितप्रधनस्य।

श्रियमापदनायस्य

ध्वजिनी भरकम्पितेन्द्रसदना यस्य॥

इत्यत्र प्रथमद्वितीयपादयोः प्रधनस्य इति तृतीयचतुर्थपादयोस्तु दनायस्य
इत्येतयोर्वर्णसङ्घातयोरर्थव्यत्ययपुरःसरमावृत्तिः। यमकस्य बहवः प्रभेदाः सन्ति।
यथा मुखसंदंशावृत्तिगर्भसन्दष्टकपङ्क्तियुग्मकाद्याः। नारायणीसुप्रभातान्तर्गतं भागावृत्ति-
यमकस्य उदाहरणमेवं भवति यथा -

सदयेन हृदा सहिते दासहिते श्रीपुरीधुरीणतया।

स्फुरसि तमोविधुरे खे विधुरेखेव त्वमम्ब परमपदे॥

प्रायो मुक्तपदग्रस्तमिति प्रख्यातश्चित्रकाव्यप्रकारो यमकस्यैव अन्यतमः
प्रभेदः। तस्योदाहरणन्तु भगवद्भानुशृङ्खलानाम्नो मम काव्यस्य सर्वाण्यपि

पद्यानि। तत्रस्थं पद्यमेकमुदाहरणीत्या प्रस्तूयते -

श्रुतिवनवसन्त सन्ततवरद रदच्छविपरिष्कृताशान्त।
शान्तजनप्रणयिन्नव नवकुवलयकोमलास्य लास्यविभो ॥

१.३. वर्णचित्रम्

निर्दिष्टानां स्वराणां व्यञ्जनानां वा प्रयोगाद्यत्र पद्यं विरच्यते तद्वर्णचित्रम्।
तस्मादस्य स्वरचित्रं व्यञ्जनचित्रमिति द्वौ प्रभेदौ स्तः। स्वरचित्रे तु ह्रस्वैकस्वर-
दीर्घैकस्वर-ह्रस्वद्विस्वर-दीर्घद्विस्वर-प्रतिव्यञ्जनविन्यस्तस्वराद्या बहवो भेदा विलसन्ति।
यथा ममैव -

जय भस्मचयस्वच्छ जगन्मङ्गलदर्पण।
समस्तखलसङ्कल्पतमस्तपन शङ्कर ॥

इतीदं ह्रस्वैकस्वरस्य वर्णचित्रस्योदाहरणम्। अत्र सर्वाण्यपि व्यञ्जनानि
अकारानुगतानि वर्तन्ते। व्यञ्जनचित्रप्रकारेषु व्यक्षर-त्र्यक्षराद्याः प्रसिद्धा एव। तत्र
मम

विश्वेशो वैरिवाराशेरौर्वः श्रीशर्वरीशशी।
वशी वीरवरो वंशी शौरिः शर्वशरः शिवः ॥

इति पद्यमेतच्चक्षर्या उदाहरणम्। अनन्तराक्षरीति अभिहितो मदुपज्ञश्चित्रविशेषो-
ऽपि वर्णायत्त एव। अस्य उदाहरणन्तु -

दयाभारालसाभेदा मणिवीणाकरा परा।
धरा मालाऽऽवहा मेधा यतिशीता खलाफला ॥

इति पद्यमेतत्। अत्र यानि व्यञ्जनानि प्रथमद्वितीयपादयोः प्रयुक्तानि,
तेषामेव व्यञ्जनानामनन्तरभवानि व्यञ्जनानि स्वरव्यत्यासं विना यथाक्रमं
तृतीयचतुर्थपादयोर्योजितानि वर्तन्ते। निर्दिष्टानि वर्गीयव्यञ्जनानि अवर्गीयव्यञ्जनानि

वा प्रयुज्य बध्यमानानि काव्यान्यपि वर्णचित्र एव अन्तर्भवन्ति। यथा मम
केवलावर्गीयव्यञ्जनं पद्यमिदम् -

हे शर्व सर्वसुरसारसवासरेश
व्यालावलीवलयवल्लिरसालसाल।
लीलाविलासरसलालस लास्यलोल
श्रेयांसि शंस लयवारिविहारहंस ॥

स्थानचित्रमपि वर्णचित्रस्य प्रकारन्तरमेव। अत्र उच्चारस्थानविशेषतो
विभक्तान् कण्ठ्यतालव्यादिवर्णानुपयुज्य अनुपयुज्य वा पद्यानि रच्यन्ते।
निस्तालव्यं माघस्य यथा -

नामाक्षराणां मलना मा भूद्भर्तुरतः स्फुटम्।
अगृह्य पराङ्गानामसूनस्रं न मार्गणाः ॥

१.४. गतिचित्रम्

गतप्रत्यागत-गोमूत्रिका-सर्वतोभद्रादयोऽस्मिन्नन्तर्भवन्ति।

- गतप्रत्यागते पद्यस्य पद्यांशस्य वा अनुलोम-प्रतिलोमगतिभ्यां पठितस्य
एकरूपता वर्तते, यथा मम -

राका सा मम साकारा
साञ्जना ललनाञ्जसा।
पिकाराववरा कापि
हावसाररसावहा ॥

इत्यस्य पद्यस्य चतुर्ष्वपि पादेषु।

- गोमूत्रिकाबन्धस्य उदाहरणन्तु देवीदानवीयस्य द्वितीयवर्णके विद्यमानानि
सर्वाण्यपि पद्यानि। तेष्वन्यतममेवं भवति यथा -

वासायितमणिद्वीपा
संसारतरणिक्षपा।
यक्षार्चितलसद्रूपा
मोक्षामृतरसप्रपा ॥

अस्य बन्धस्य विन्यासः चित्रे (१) निरूप्यते।

- कृच्छ्रतमस्य सर्वतोभद्रबन्धस्य उदाहरणन्तु भारवेः किरातार्जुनीयमहाकाव्ये वर्तमानम्-

देवाकानिनि कावादे
वाहिकास्वस्वकाहिवा।
काकारेभभरे काका
निस्वभव्यव्यभस्वनि ॥

इति पद्यमेतत्। अस्य विन्यासः चित्रे (२) दर्शितः।

१.५. बन्धचित्रम्

बन्धचित्रमिति प्रकारस्तु चित्रकाव्यप्रपञ्चे विशिष्टं स्थानमलङ्करोति। अत्र पद्यस्थानामक्षराणां योजनाविशेषमवलम्ब्य नाग-माला-पुष्पगुच्छ-ग्रैवेयक-चक्राद्याकृतयः सम्पद्यन्ते। बन्धचित्रस्य कानिचनोदाहरणानि अधः प्रस्तूयन्ते।

- नागबन्धस्य (चित्रसङ्ख्या ३) ममैव चन्द्रस्तुतिः -

कमलतडागनाग रतसागरनिर्मलफेन यामिनी
तिलक तमिस्रतिग्मकरधर्म पयोनिधिनर्मशिक्षक।
स्मरविशिखैकसार खनदीजलपन्नग सोम शंस मे
जयमयि सर्वजन्तुनत लम्बजटाधरगर्वगञ्जन ॥

यथा वा देवीदानवीयस्य तृतीये वर्णके वर्तमानानि दशाधिकानि पद्यानि।
तेष्वेकमत्र प्रस्तुवे (चित्रसङ्ख्या ४) -

अरिनिर्मथनप्रवणा प्रययौ
अभ्रियमाणसमानचमूनिवहा।
भवभञ्जनदक्षकटाक्षरुचि-
स्तरुणी रमणी दयया भरिता ॥

- चक्रबन्धस्य (चित्रसङ्ख्या ५) यथा तत्रैव विद्यमानम्-

गत्याभीला विभ्रमशीला रणलीला-
कान्ताकारा विक्रमसारा सविचारा।
तत्त्वाधीना सा मम सेना यतमाना
नाकाराते लालितलोकातिगयाना ॥

इति पद्यम्।

- मालाबन्धस्य (चित्रसङ्ख्या ६) ममैव दशावतारस्तुतिः -

निगमगवीगवेषणचण क्षणचञ्चलशैलशीलनो-
द्धुर धरणीरसावह रहस्यहरे बलिमौलिलालित।
क्षितिपतिभीतिकृत्समरमल्ल महासुरभारवारण-
क्षम शमधाम दुर्जयहयस्थयशोधन ते नमो नमः ॥

- पुष्पगुच्छबन्धस्य (चित्रसङ्ख्या ७) यथा देवीदानवीयकाव्यस्य तृतीये वर्णके
विद्यमानं पद्यमिदम् -

निजभुजराजदुग्रतरवारयो रसन्तः
श्रितशतकेतवोऽत्र चलमौलयो लसन्तः।
तव नवमावहेयुरुपतापमापतन्तः
समरमहीममी जितभया भटा भजन्तः ॥

- ग्रैवेयकबन्धस्य (चित्रसङ्ख्या ८) यथा तत्रैव विद्यमानं -

निर्याते रणरङ्गतो हरिहये त्रासादसारे यमे
सोमे शोकजडे जवाद्रथमथ व्यावर्त्य भानौ स्थिते।
स्वेदाद्रै वरुणे विवेकविकले स्वाहासहाये कृते
भूतेशे विमदे मधुच्छिदि हृदि व्यग्रे विधौ विघ्निनि ॥
इति पद्यमिदम्।

२. अर्थचित्रम्

यत्र शब्दापेक्षया अर्थस्य विस्मयकारिता वर्तते, यत्र च कवेर्ध्वनिपरता न भवति, तदर्थचित्रम्। अर्थचित्रजिज्ञासाप्रसङ्गे मम्मटेन भर्तृमेण्ठस्य पद्यमेतदुदाहारि-

विनिर्गतं मानदमत्तमन्दिरा-
द्भवत्युपश्रुत्य यद्वृच्छयापि यम्।
ससम्भ्रमेन्द्रुतपातिताग्ला
निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥

श्लेषचित्रन्तु अर्थचित्रस्यैव प्रभेदः। द्विसन्धान-त्रिसन्धानादिकाव्यानि श्लेषचित्रस्य उदाहरणानि। अर्थचित्रस्य ममैवोदाहरणम् -

पथ्यापथ्यविचारे भवता भद्र प्रकाशिता पटुता।
यः कामलालसायै ददाति न स्नेहलेशमपि सख्यै ॥

३. उभयचित्रम्

यत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि विस्मयावहता वर्तते, कवेर्ध्वनिपरता च न भवति, तदुभयचित्रम्। अत्र गूढचित्र-प्रहेलिकाद्या अन्तर्भवन्ति। गूढचित्रप्रकारस्य कारकगुप्तस्य उदाहरणं यथा-

पिबतस्ते शरावेण वारि कल्हारशीतलम्।

केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विविवेशितौ ॥

अत्र शरौ+एण इति सन्धिविभागे कृते स्पष्टीभवत्यर्थः। प्रहेलिकाया उदाहरणन्तु -

भद्र माणवकाख्याहि कीदृशः खलु ते पिता।

वेलान्दोलितः कल्लोलः कीदृशश्च महोदधिः ॥

अत्र द्वौ प्रश्नौ स्तः। द्वयोरप्येकमेवोत्तरं भवति - मज्जन्मकरः इति।

एवं चित्रकाव्यस्य विस्तरं दुरुहः। अधुनापि नूतनप्रकारा अस्य आविष्क्रियमाणा एव सन्ति। निजं नाम सार्थकीकुर्वाणोऽसौ काव्यप्रभेदः अधुनापि सहृदयानां मनस्सु चमत्कारमुदञ्चयति इत्यलं पल्लवितेन।

— x —

५. मार्तण्डदण्डकः

— डा। शङ्करः

एफ् आर् एल् एच् टि, यलहङ्कः

मुष्टिर्वासरमल्लस्य ध्वान्तवैरिविभेदनः।

आदित्यश्चक्रदम्पत्योः स्नेहग्रन्थिः पुनातु वः ॥

जय हरिहयदिग्गजोद्दण्डशुण्डाग्रजाग्रन्नवाम्भोजनीकाश नाकापगानिर्मलो-
र्मिच्छटाशीकरासङ्गशीतानुकूलानिलाश्लेषसञ्जातसन्तोषहेषारवोदारदुर्वारवाजिब्रजो-
ल्लासितस्यन्दनालोकनिश्शोकलोकत्रयीकोकसीमन्तिनीबाष्पनिष्पादिताध्योपचार
त्रिवेदीप्रभो तेजसा दीप्र भोः।

जय जगदभिरामधामप्रसूते सरोजाकरोत्सङ्गसङ्गच्छदिन्दिन्दिरश्रेणिवीणारवा-
कर्णनव्यग्रवाहावलीवेगरोधाकुलीभूतसूताग्रणीसत्त्वरोदस्तहैमप्रतोदप्रभाकल्पिता-
कालविद्युल्लतालङ्कृतव्योमवीथीविहारस्पृहिनन्धकारद्रुमध्वंसनव्याल नव्यालवाल
त्रयीवीरुधः।

जय लयपवनत्वरानित्तरस्यन्दनस्पन्दनच्छन्दसामेकधाम त्रियामातमोव्रात-
पातालकेलिक्रियादक्षरक्षोभुजङ्गव्रजक्षोभकृद्धासराकारपत्रीश्वरोपाहृतस्वर्णपीयूषपात्री-
भवन्मण्डलोद्दण्ड मार्तण्ड चण्डेतरालोकसम्भावितानेकवन्दारुवृन्दारक स्वच्छ
वेलातिगस्वच्छवे।

नम उदयगिरीन्द्रनिस्तन्द्रपारीन्द्रपालीसटासान्द्रनीहारबिन्दुच्छटाचौर्यनिष्णातको-
ष्णातपश्रीविमिश्रीभवद्वात्य कल्यानलैकस्फुलिङ्गाय ते वीतलिङ्गाय तेजस्विने

स्वैरमभ्यस्तविभ्यज्जनत्राणलीलाय नीलायताकाशवैकुण्ठवक्षोजुषे कौस्तुभाय त्रिलोकैक-
पूज्याय सेन्दुग्रहज्यायसे।

मित्रानुग्रहरूपे महति व्यसनातपच्छिदिच्छत्रे।

श्रीशङ्करेण घटितं प्रीत्या गृह्णन्तु दण्डकं प्राज्ञाः ॥

— x —

६. लोककौतूहलम्

— एच्. ए. वासुकिः
सिस्को सिस्टेम्स, बेङ्गलूरु

- वसन्ते कोकिलस्य का वार्तेति -

भो भो पश्य परागवातवचनं भृङ्गानुगीतं हितं
भृङ्गोऽप्येतदनुश्रुतं गुहमतं बर्हाननेन स्वयं।
कालो ह्येष तपःफलोदयपरो गौर्यास्तथा शूलिनः
तस्मादङ्ग ! परिग्रहे कुरु मनः स्वीयासु कान्तासु वः ॥ १ ॥

- योधस्य भावजीवितम् -

कामोद्याने विहरणवयाः व्यापदां यात्यरण्यं
सम्भोगस्थं परिणयसुखं विप्रलम्बे स भुङ्क्ते।
तुष्टः पश्यन् स्वशिशुवदनं स्वप्नवातायनेषु
त्यागैर्योधो त्यजति न शमं नायकश्चेत्सुधीरः ॥ २ ॥

- चन्द्रमाः -

महानटजटानिभे घननिशाभ्रसन्मण्डले
भगीरथसुतापृषत्सदृशतारकासञ्चये।
शिवालयशिवाशुगप्रतिमवातवन्द्योत्सवे
नभोऽङ्गणविभूषणो धवलचन्द्रमा राजते ॥ ३ ॥

- हासः -

जन्मारम्भप्रभृतिविदितं मृत्युपर्यन्तशुद्धं
काव्यं चित्रं प्रकृतिसुलभैः शब्दसर्वैः स्थिरार्थं।
नाट्यं चाद्यं भुवनसुभगं नाट्यशास्त्रातिवेलं
हासं मन्ये जगति परमं निर्गुणानन्दरूपम् ॥ ४ ॥

- ज्वालामुखी -

पापात्ययाकुलधराहृदयानलः किं
नागेन्द्रशौर्यशरधेः शकलोऽथवात्र।
नो चेदपुनर्भवबलिप्रलयान्तमन्यु-
नैते जगद्विधिरयं ध्रुवरौद्ररूपः ॥ ५ ॥

- जनबहुलवणिग्देशचित्रम् -

वर्णोपेता रसिकमुदजा नित्यपात्राः सहस्राः
श्रोतव्याश्च प्रथितसरसा देशभाषाविलासाः।
अप्यर्थेषु प्रकटितनयो वाणिसिद्धैर्वणिग्भि-
र्नाट्यं ह्येतत्कविवरवचोबन्धदूरं सदा हि ॥ ६ ॥

- आम्रफलम् -

वासन्तवासवरकिङ्किणिकाभपुष्पे
वर्षातिवायुविपदाप्नुतवन्द्यसत्त्वे।
भृङ्गो विसर्जयति माधवसारसर्वं
तेनोदितं फलमिदं रससिद्धमाम्रम् ॥ ७ ॥

- निद्रा -

दीनेषु दैन्येषु समा प्रवृत्ति-
गुणाश्रयेष्वल्पगुणेषु यस्याः ।
गर्भाच्च नित्यं प्रभवन्ति भूताः
सा मृत्युरूपापि मुदप्रदैव ॥ ८ ॥

- ग्रीष्मे सुखवातः -

सहाय इव दारिद्र्ये लोके चेव कलारसः ।
हासवद्रोगभाजीव ग्रीष्मे भाति सुखाशुगः ॥ ९ ॥

- करकवृष्टिपातः -

भर्त्सयन्निव निदाघपौरुषं
शीतशिल्पशकलानि मुञ्चति ।
इध्मनोऽम्बुपृषदो यथानले
मेघराजरचिते रणोत्सवे ॥ १० ॥

- शिशिरोषः -

शिशिरोषसि सुप्तवल्लभां
पृथिवीं वृक्षसमुच्चयालकां ।
हिमकम्बलभोगिनीं रविः
परिमृज्यात्मकरैर्विबोधति ॥ ११ ॥

- प्रलयकाले हरिहरयोः चर्या -

रह्यकल्पितसद्रङ्गे विष्णवे पत्रशायिने ।
प्रकाशे भालनेत्राग्नेर्ताण्डवं नटतीश्वरः ॥ १२ ॥

- दीनाश्रये पर्वदिनोत्साहः -

बाला नूतनवस्त्रवैभवजुषः क्रीडन्ति गेहाङ्गणे
स्त्रीभिस्संस्क्रियते मितव्ययतया पूजा सुपाकस्तथा।
भुङ्क्ते स्वादुसुभोजनं प्रमुदिताः स्मृत्वा च पूर्वोत्सवं
प्रोत्साहं प्रददाति पर्वदिवसो दीनाश्रये जीवितुं ॥ १३ ॥

—X—

७. संस्कृतसाहित्ये सरस्वती

— एच्. वि. नागराजराव्
विश्रान्तसंशोधकः
प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरुनगरम्

सरस्वती इत्ययं शब्दो वेदेषु दृश्यते। प्रथमतः अयं शब्दो नदीविशेष वाचकत्वेन प्रयुक्त इति भाति। सरांसि अस्याः सन्तीति सरस्वती। इयं नदी भारतवर्षस्य वायव्यदिशि पुरा प्रवहति स्म। इमां खलु ऋषयो नदीतमा (श्रेष्ठा नदी), अम्बितमा (श्रेष्ठा माता) इति प्राशंसन्। ऋग्वेदस्य षष्ठे मण्डले एकषष्ठितमं सूक्तं सरस्वतीसूक्तमिति प्रसिद्धम्। अस्मिन् सूक्ते चतुर्दश ऋचो भवन्ति। पठनेनास्य मनुष्यो भवति वाग्मी बुद्धिमांश्चेति महर्षिः शौनको ब्रवीति।

इयमददाद् रभसमृणच्युतं
दिवोदासं वध्यश्वाय दाशुषे।
या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं
ता ते दात्राणि तविषा सरस्वती ॥

इत्यादिभिः ऋग्भिः सूक्तमिदं सरस्वत्या महिमानं स्तौति। सरस्वती पारमवारं च घातयति, अन्नं दत्त्वा जनान् पोषयति इत्यादिकं वर्णनं नद्यां मुख्यतया अन्वेति।

मनुस्मृतावपि नद्याः सरस्वत्याः प्रस्तावो विद्यते यथा -

सरस्वती दृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

इति।

‘सरस्’ इति शब्दस्य ज्ञानम् इत्यपि अर्थो विद्यते। अतः सरस्वतीशब्दस्य ज्ञानाधिदेवता इत्यर्थः सम्पन्नः। एषा ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य पत्नीति प्रसिद्धा। तस्या रूपाणि बहूनि स्तोत्रेषु दृश्यन्ते। क्वचित् सा चतुर्हस्तेति वर्ण्यते। यथा -

दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना
हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुक्रं पुस्तकं चापरेण।
भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानासमाना
सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥

क्वचित् सा अष्टभुजेति वर्ण्यते। यथा -

घण्टाशूलहलानि शङ्खमुसले चक्रं धनुस्सायकं
हस्ताब्जैर्दधतीं घनान्तविलसच्छ्रीतांशुतुल्यप्रभाम्।
गौरीदेहसमुद्भवां त्रिजगतामाधारभूतां महा-
पूर्वामत्र सरस्वतीमनु भजे शुम्भादिदैत्यादिनीम् ॥

अन्यत्रापि -

शुक्लां ब्रह्मविचारसारपरमामाद्यां जगद्व्यापिनीं
वीणापुस्तकधारिणीमभयदां जाड्यान्धकारापहाम्।
हस्ते स्फाटिकमालिकां विदधतीं पद्मासने सुस्थितां
वन्दे तां जगदीश्वरीं भगवतीं बुद्धिप्रदां शारदाम् ॥

गायत्र्युपनिषदि सर्वे वेदाः सरस्वत्या उत्पन्नाः इति प्रोक्तम् -

“गायत्र्याः सावित्र्यभवत्। सावित्र्याः सरस्वत्यभवत्। सरस्वत्याः सर्वे वेदा अभवन्। सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सर्वे लोका अभवन्। सर्वेभ्यो लोकेभ्यः सर्वे प्राणिनोऽभवन्।”

एकैव देवी प्रातः गायत्रीति, मध्याह्ने सावित्रीति, सायाह्ने सरस्वतीति अभिधीयते इति अग्निपुराणं कथयति।

कालिदासः सरस्वतीं अकृतकवाग्रूपां वर्णयन् सा लोके पूजां लभताम् इति
आशास्ते अभिज्ञानशाकुन्तलस्य भरतवाक्ये -

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥

इति। दण्डी च काव्यादर्शस्यारम्भे इत्थं सरस्वतीं प्रार्थयते -

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम।
मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

इति। अमरसिंहो नामलिङ्गानुशासने -

‘ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वानी सरस्वती’

इति ब्रुवन् सरस्वत्याः भाषारूपत्वं समर्थयते। प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य श्रेष्ठ
आचार्यः अभिनवगुप्तः सरस्वत्याः तत्त्वस्य विषये विशिष्टां चिन्तनां प्रस्तौति।
लोचनाख्यस्य ध्वन्यालोकव्याख्यानस्य प्रारम्भे स वदति -

अपूर्वं यद्वस्तु प्रथयति विना कारणकलां
जगद्भावप्रख्यं निजरसभरात् सारयति च।
क्रमात् प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगं भासयति यत्
सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते ॥

इति। कविसहृदयरूपेण लोके सरस्वतीतत्त्वं विराजते। कवौ प्रख्या, सहृदये
उपाख्या। प्रख्या नाम सृष्टिशक्तिः। अपूर्वं नूतनं वस्तु कविप्रतिभा सृजति।
उपाख्या विमर्शशक्तिः। सहृदयः कविवचनं विमृशन् परमानन्दं प्राप्नोति। अतः
एव ग्रावसदृशमपि जगद्रसमयं सम्पद्यते।

ये पूर्वजन्मनि पुण्यं भूयिष्ठं कृतवन्तः, तेषामेव मुखे सरस्वती विराजते।
अकृतपुण्यानां वदने सर्वगुणोपेता सरस्वती कथं तिष्ठेदिति वदति महाकविर्भारविः
किरातार्जुनीये -

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः
प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम्।
प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणां
प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥

इति। कवीनां माता सरस्वती। तस्या अनुग्रहेण तेषां मनस्सु नूतनानि वस्तूनि
स्फुरन्ति। कृतिचौर्यं न कर्तव्यम्। परस्वं मम मा भूत्। स्वकीयां प्रतिभामाश्रित्याहं
काव्यरचनायां प्रयत्नं करिष्यामि इति यः कविः सरस्वतीं उपास्ते, तस्यानुग्रहं
करिष्यति भगवती सरस्वतीति आनन्दवर्धनो ध्वन्यालोके वदति। यथा -

प्रतायन्तां वाचो निमित्तविविधार्थामृतरसा
न सादः कर्तव्यः कविभिरनवद्ये स्वविषये।
परस्वादानेच्छा विरतमनसो वस्तु सुकवेः
सरस्वत्येवैषा घटयति यथेष्टं भगवती ॥

इति।

विक्रमाङ्कदेवचरितारव्यास्य महाकाव्यस्य रचयिता बिल्हणः सरस्वतीं इत्थं
वर्णयति -

वचांसि वाचस्पतिमत्सरेण
साराणि लब्धुं ग्रहमण्डलीव।
मुक्ताक्षसूत्रत्वमुपैति यस्याः
सा सप्रसादास्तु सरस्वती वः ॥

देव्याः अक्षसूत्रे (जपमालायां) यानि मुक्ताफलानि, तानि वस्तुतः ग्रहाः।

तेषां मध्ये एको वाचस्पतिः। तस्यैव वाक्सम्पत्, नास्माकम् इति अन्येषां ग्रहाणां मत्सरः। तेऽपि वाग्वैभवं लब्धुं मुक्ताफलरूपेण सरस्वतीमाश्रयन्तीति अत्र फलोत्प्रेक्षा। एतेन ये सरस्वतीम् आश्रयन्ति, तेषां वाक्सिद्धिर्भविष्यतीति ध्वनिः।

सर्वा भाषाः सरस्वत्याः स्वरूपम्। अतः काचिद्भाषा श्रेष्ठा, कापि भाषा अवरा इति न भावनीयम्। अत एव कन्नडभाषायाः व्याकरणं रचयन् अकलङ्कः प्रब्रूते -

सर्वज्ञं तदहं वन्दे परं ज्योतिस्तमोऽपहम्।

प्रवृत्ता यन्मुखाद्देवी सर्वभाषासरस्वती ॥

इति। जैनकवयोऽपि वर्णनासु सरस्वत्याः स्मरणं बहुधा कुर्वन्ति। कश्चन शासनकविर्ब्रूते -

चतुर्मुखचतुर्वर्क्कनिर्गमागमदुःसहा।

देवकीर्त्तिमुखाम्भोजे नृत्यतीव सरस्वती ॥

ब्रह्मणश्चत्वारि मुखानि। केनचिन्मुखेनान्तर्गमनम्, अपरेण केनचिन्निर्गमनम् इति सरस्वती श्रान्ता। इदानीं तु देवकीर्तैरेकस्मिन् मुखाम्भोजे सा सानन्दं नृत्यतीवेति कवेरभिप्रायः।

मल्लिषेणाख्यो जैनकविः श्रवणबेल्लुगुलशासने सचमत्कारमित्थं वक्ति -

जह्नोः कन्यां जटाग्रेण बभार परमेश्वरः।

श्रीवर्धदेवः सन्धत्ते जिह्वाग्रेण सरस्वतीम् ॥

जिनसेनः आदि पुराणे वदति -

सामान्येनोपमानं ते लक्ष्मीर्नैव सरस्वती।

यतोऽपूर्वैव लक्ष्मीस्त्वमन्यैव च सरस्वती ॥

भिदेलिमदले शश्वत् सङ्कोचिनि रजोजुषि।
सा श्रीरश्रीरिवोद्धूता कुशेशय कुटीरके ॥

सरस्वती च सोच्छिष्टे चलजिह्वाग्रपल्लवे।
लब्धजन्मा तयोः कृत्यः तवैवाभिजनः शुचिः ॥

इति। श्रीमत्याः श्रेष्ठत्वमेवं जिनसेनेन प्रत्यपादि।

मल्लिषेण प्रशस्तौ वादिराजसूरेः श्रेष्ठतां द्योतयितुं तस्मै ब्रह्मापि असूयतीति
सचमत्कारं वर्णितं वाग्देवीं सरस्वतीं असूयाकारणं दर्शयित्वा। यथा -

वाग्देवीसुचिरप्रयोगसुदृढप्रेमाणमप्यादराद्
आदत्ते मम पार्श्वतोऽयमधुना श्रीवादिराजो मुनिः।
भो भोः पश्यत पश्यतैष यमिनां किं धर्म इत्युच्चकै-
रब्रह्मण्यपराः पुरातनमुनेर्वाग्वृत्तयः पान्तु वः ॥

इति। तिलकमञ्जरीकर्ता धनपालो ग्रन्थप्रस्तावनायां पद्याभ्यां जिनपतिवाणीरूपां
सरस्वतीं वर्णयति।

ध्यानेनामृतवर्षिणा श्रवणयोरायोजनं भ्राम्यता
भिन्दाना युगपद्विभिन्नविषयं मोहं हृदि प्राणिनाम्।
आद्ये धर्मकथाविधौ जिनपतेराद्यस्य वाणी नृणां
वृन्दैरुद्यदपूर्वविस्मयरसैराकर्णिता पातु वः ॥
अव्याजगन्ति पुरुषोत्तमनाभिसूते-
र्देवस्य वक्रकमलोदरमावसन्त्याः।
धौतेव दन्तकिरणप्रकरेण मूर्ति-
र्देव्या गिरामधिपतेः शरदिन्दुगौरी ॥

इति। गद्यचक्रवर्ती बाणभट्टो हर्षचरिते आदावित्थं सरस्वत्याः कथां
प्रस्तौति-

पुरा किल भगवान् परमेष्ठी स्वलोकमधितिष्ठन् आसाञ्चक्रे। तं महर्षयः सिषेविरे। तेषामन्योन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवन्। अथ दुर्वासाः मन्दपालनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधान्यो विस्वरमकरोत्। देवी सरस्वती तं श्रुत्वा जहास। तां तथा हसन्तीं 'आः, मामुपहससि' इत्युक्त्वा शापं दातुं जलं जग्राह। ततो 'मर्षय भगवन्' इत्यनुनाय्यमानोऽपि विबुधैः रोषावेशविवशो दुर्वासाः "दुर्विनीते, अधस्ताद् गच्छ मर्त्यलोकम्" इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विससर्ज। पितामहः सरस्वतीमाह - "वत्से सरस्वति, विषादं मा गाः। एषा त्वामनुयास्ति सावित्री। आत्मजमुखकमलावलोकनावधिश्च ते शाऽपोयं भविष्यति।" इति। सावित्रीद्वितीया सरस्वती ब्रह्मलोकान्निर्जगाम। मर्त्यलोकं चावततार। अपश्यच्च हिरण्यबाहुनामानं महानदं यं शोण इति जनाः कथयन्ति। तस्यैव तीरे वासमरोचयत्। एवम् अतिक्रामत्सु दिवसेषु कदाचित् सा पदातिबलेन सनाथं अश्ववृन्दं ददर्श। मध्ये च तस्याष्टादशवर्षदेशीयं युवानमद्राक्षीत्। पार्श्वे च तस्य धौतदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिं पुरुषम्। स युवा दूरादेव तुरगादवततार। तेन द्वितीयेन साधुना सह चरणाभ्यामेव सविनयमुपससर्प। सावित्री च समं सरस्वत्या वनवासोचितेनातिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह। ततः तं द्वितीयं प्रवयसमुद्दिश्यावादीत् - "कथयागमनेन कतमो विजृम्भितविरहव्यथः शून्यतां नीतो देशः? क्व वा गन्तव्यम्? कस्य वायमपहतहरहुङ्काराहङ्कारोऽपर इवानन्यजो युवा? का चास्य त्रिभुवननमस्या जननी? आर्यपरिज्ञानेऽपि अयमेव क्रमः कौतुकानुरोधिना हृदयस्य" इति। असौ प्रतिव्याजहार - "अयं च्यवनस्य दधीचो नाम तनयः। जनन्यस्य सुकन्या नाम। मामपि विकुक्षिनामानं

भृत्यपरमाणुमवधारयतु भवती। इतश्च गव्यूतिभात्रमिव परिशोणं तस्य भगवतः
च्यवनस्य निवासः। तदवधिश्चैयं नौ यात्रा।” इति। ततो दधीचविकुक्षी प्रस्थितौ।

अथ गणरात्रापगमे निवर्तमानस्तेनैव वर्त्मना तं देशमागतो विकुक्षिः।
कृतासनपरिग्रहं तं सावित्री पप्रच्छ - “आर्य कश्चित् कुशली कुमारः” इति।
सोऽब्रवीत् - “आयुष्मति, कुशली। स्मरति च भवत्योः। अन्वक्षमागमिष्यत्येव
मालतीति नाम्ना वाणिनी वार्ता वो विज्ञातुम्। उच्छ्वसितं सा कुमारस्य” इति। ततो
विकुक्षिर्यथाभिलषितं देशमयासीत्।

अपरेद्युर्मालती समदृश्यत। अवतीर्य च तुरगात् प्रणाममकरोत्। आलिङ्गिता
च ताभ्यां सविनयमुपाविशत्। रहसि सरस्वतीमवदत् - “देवि, यदैव
दृष्टासि देवेन, तत एवारभ्यास्य कामो गुरुः। श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इति।
अथ सरस्वती प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत् - “अयि, न शक्नोमि
बहु भाषितुम्। एषास्मि ते वचनस्थिता” इति। मालती पुनर्गत्वानिनाय
दधीचम्। उपजातविस्त्रम्भा च आत्मानमकथयदस्य सरस्वती। तेन तु सार्धमेकं
दिवसमिव अनयत् संवत्सरमधिकम्। दैवयोगात् सरस्वती बभार गर्भम्।
असूत चानेहसा सर्वलक्षणाभिरामं तनयम्। तस्मै च जातमात्रायैव “सम्यक्
सरहस्याः सर्वे वेदाः सर्वाणि च शास्त्राणि, सकलाश्च कलाः मत्प्रसादात् स्वयं
आविर्भवन्ति” इति वरमदात्। पुत्रं दधीचाय समर्प्य पितामहादेशात् समं
सावित्र्या ब्रह्मलोकमारुरोह। सरस्वत्याः पुत्रस्य सारस्वतस्य मित्रं वत्सः।
सारस्वतः तस्मिन् वत्से समस्ताः विद्याः सञ्चारयामास। ततः स्वयं तपस्यतो
जनयितुरेव जगामान्तिकम्। वत्सवंशे बाणभट्टो जातः।

एवं हृद्यां सरस्वतीकथां हर्षचरितस्य प्रथमोच्छ्वासे बाणभट्टो न्यरूपयत्।

राजशेखरकृतायां काव्यमीमांसायां तृतीयाध्याये सरस्वत्याः सुतस्य काव्यपुरुषस्य उत्पत्तिरित्थं न्यरूपि-

पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ तपस्यामास। प्रीतेन मनसा तं विरिञ्चिः प्रोवाच
- ‘पुत्रं ते सृजामि’ इति। अथैषा काव्यपुरुषं सुषुवे। सोऽभ्युत्थाय सपादोपग्रहं
छन्दस्वतीं वाचमुदचीचरत्।

यदेतद् वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ॥

इति। तामाम्नायदृष्टचरीमुपलभ्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवीससम्मदमङ्कपर्यङ्केनादाय
तमुदलापयत्। “वत्स, सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेतः, वाङ्मयमातरमपि मातरं मां
विजयसे।” इत्यादि।

एवं देवी सरस्वती संस्कृतसाहित्ये सर्वत्र वरीवर्त्ति। बहव एनां पर्युपासते।
केचनैवैनानां जानन्ति। यथाह मुरारिः -

अब्धिलङ्घित एव वानरभट्टैः किन्त्वस्य गम्भीरताम्

आपातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः।

देवीं वाचमुपासते हि कवयः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ॥

अत एव कवयः प्रार्थयन्ते -

या दुग्धापि न दुग्धेव कविदोग्धृभिरन्वहम्।

हृदि नः सन्निधत्तां सा सूक्तिधेनुः सरस्वती ॥

इति।

एवं सरस्वतीं ध्यात्वा प्रबन्धं प्रसिद्धेन स्तोत्रपद्येन समापयामि।

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैस्सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥

— x —

संस्कृतसङ्घस्य वार्षिकनिवेदिका (२००८-०९)

संस्कृतसङ्घस्य नूतनकार्यनिर्वाहकवर्गव्यवस्था २००५ तमे वर्षे डिसेम्बर मासे अभवत्। उत्तेजपूरितानां कार्यकर्तृणां आगमनेन प्राप्तद्विगुणीकृतोत्साहेनामुना सङ्घेन गते वर्षत्रये (२००६, २००७ तथा च २००८), अस्मिन्नपि वर्षे(२००९) नैके कार्यक्रमाः समायोजिताः।

१. संस्कृतव्याकरणकक्ष्याः — संस्कृतसङ्घकार्यदर्शिणा हो. ल. प्रसादेन आरब्धाः संस्कृतव्याकरणकक्ष्याः विद्यार्थिनां भाषाप्रज्ञाप्रवर्धकाः चकासति। बहवः विद्यार्थिनः कक्ष्यास्वेतासु भागं गृहीत्वा संस्कृताभिमानिनः अजायन्त। अष्टाध्यायी-लघुसिद्धान्तकौमुद्यावाधार्य चाल्यमाणाः भूयिष्ठछात्रसत्प्रतिस्पन्दनभाजश्च एताः कक्ष्याः अग्रेऽपि अनुवर्त्यन्ते।
२. सङ्गीतसङ्ख्या — २००८ वर्षस्य अक्टोबर मासे १४ तमे दिनाङ्के गणनविज्ञानविभागस्थितायाः गिरिजा-रविशङ्कर-विदुष्याः कर्णाटकसङ्गीत-गानकार्यक्रमः प्रचलितः। कार्यक्रमेऽस्मिन् धनुर्वीणावादनसहकारः कृतः विदुषा सत्यप्रकाशेन। विद्वान् रघु भागवतः मृदङ्गवाद्यसाहाय्यमकुरुत।
३. सङ्गीतलहरी — २००९ वर्षस्य मार्च मासे ०९ तमे दिनाङ्के विदुषः रघु भागवतः निजगानमाधुर्येण श्रोतृन् अरञ्जयत्। विद्वांसः मत्तूरु श्रीनिधिः, प्रशान्तः, भार्गव हालम्बि क्रमेण धनुर्वीणा-मृदङ्ग-खञ्जीर-वादकाः अवर्तन्त।

४. वाग्गेयकार-आराधनम् — एप्रिल् २००९ मासे पञ्चमे दिनाङ्के वाग्गेयकाराणां आराधनम् आचरितम्। प्रातः काले नववादनसमये साम्प्रदायिकसङ्कीर्तनयात्रया आरब्धा स्वरझरी रात्रौ नववादनपर्यन्तं सर्वान् पूतान् कृतवती। प्रातः काले पूजाकार्यक्रमान्तरं 'सुनादप्रिय' सङ्गीतनिवहेन, भारतीयविज्ञानसंस्थायाः विद्यार्थिभिस्सह घनरागपञ्चरत्नकृतीनां गोष्ठिगानं प्रचलितम्। सायङ्काले पञ्चवादनपर्यन्तं नैकाः सङ्गीतज्ञाः विद्यार्थिनः, विद्यार्थिन्यश्च कर्णाटक, हिन्दुस्थानीय साम्प्रदायावनुसृत्य निजगानवाद्यैः स्वरार्चनमकुर्वत। षड्वादनसमये सतीशधावन्-सभाङ्गणे आयोजितया सङ्गीतकलानिधेः पद्मभूषणविरुदाङ्कितस्य प्रो. टी. एन्. कृष्णमहोदयस्य धनुर्वीणानादामृतधारया आराधनकार्यक्रमः समाप्तः। प्रो. कृष्णमहोदयस्य सङ्गीतकार्यक्रमे मृदङ्गवाद्यसहकाराय विद्वान् एच्. एस्. सुधीन्द्रमहोदयः, घटवाद्यसहकाराय गिरिधर-उडुप-महोदयश्च उपस्थितावास्ताम्।

५. अष्टावधानम् — २००९ मासे २३ तमे दिनाङ्के सतीशधावन् सभाङ्गणे अवधानिनः डा. शङ्करमहोदयस्य "अष्टावधानम्" आयोजितम्। शतावधानी डा. रा. गणेशः, प्राचार्यः के. एस्. कण्णन्, डा. रङ्गनाथः, श्रीमती आरती बालसुब्रह्मण्यम्, श्री वासुकिः, श्री श्रीशन्, श्री दीपकपरमशिवन्, श्री हो. ल. प्रसादश्च पृच्छकाः आसन्। अस्मिन्नेव सन्दर्भे संस्कृतसङ्घस्य वार्षिकपत्रिकायाः "संस्कृतिः"-इत्यस्याः २००९ वर्षीयसञ्चिका विद्वद्भिः लोकार्पिता।

— x —